

دانشگاه شیراز

انتشارات دانشگاه شیراز

۵۰۹

سیر تحول تزئینات معماری در مسجد گوهرشاد

سید علی اکبر سیدی

عضو هیئت علمی بخش هنر

www.ketab.ir

سرشناسه	سیدی، سیدعلی اکبر، ۱۳۴۲ -
عنوان و نام پدیدآور	سیر تحول تزئینات معماری در مسجد گوهرشاد/سیدعلی اکبر سیدی.
مشخصات نشر	شیراز: دانشگاه شیراز، مرکز نشر، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	ز، ۱۴۲ ص: مصور، جدول.
فروست	انتشارات دانشگاه شیراز؛ ۵۰۹.
شابک	۹۷۸۹۶۴۴۶۲۵۰۹۱
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتابنامه: ص. ۱۳۳.
موضوع	مسجد جامع گوهرشاد(مشهد)
موضوع	معماری مساجد -- ایران -- مشهد
موضوع	Mosque architecture -- Iran -- Mashhad
موضوع	معماری اسلامی -- ایران -- مشهد
موضوع	Islamic architecture -- Iran -- Mashhad
شناسه افزوده	دانشگاه شیراز، مرکز نشر
رده بندی کنگره	۹ ۱۳۹۶ س ۹ / ۴۶۷۰ NA
رده بندی دیویی	۷۲۶/۲۰۹۵۵۸۲۲
شماره کتابشناسی ملی	۴۸۲۴۸۰۰

شورای انتشارات دانشگاه شیراز

دکتر قاسم حبیب‌آگاهی	معاون پژوهشی دانشگاه و رئیس شورای انتشارات
دکتر علیرضا سرداریان	مدیر امور پژوهشی دانشگاه و جانشین رئیس شورای انتشارات
دکتر هاجر ستوده	رئیس مرکز نشر
دکتر محمد امامی	دانشکده حقوق و علوم سیاسی
دکتر مهرزاد بیفش	دانشکده مهندسی برق و کامپیوتر
دکتر مرتضی خسرو نژاد	دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی
دکتر سید محسنی زبرجد	دانشکده مهندسی
دکتر نوذر سهرانی	دانشکده علوم
دکتر علیرضا شریعتی	دانشکده مهندسی شیمی، نفت و گاز
دکتر حمیدرضا شریف	دانشکده هنر و معماری
دکتر عبدالعلی شکر	دانشکده الهیات و معارف اسلامی
دکتر احمد صدراپی جواهری	دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی
دکتر حسین کیانی	دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دکتر مرضیه موسوی نسب	دانشکده کشاورزی
دکتر ناصر وصال	دانشکده دامپزشکی

سیر تحول تزئینات معماری در مسجد گوهرشاد

سیدعلی اکبر سیدی

ویراستار و صفحه‌آرا: زینب دهقانی

چاپ اول: ۱۳۹۶

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: همراه با CD، ۱۲۰۰۰۰ ریال

(حق چاپ برای مرکز نشر دانشگاه شیراز محفوظ است)

شیراز، میدان ارم، کوی دانشگاه شیراز - کد پستی ۸۵۱۱۵ - ۷۱۹۴۶ صندوق پستی ۱۱۶۱

تلفن و تلفکس: ۰۷۱۳۶۲۷۳۰۵۰

عنوان	شماره صفحه	فصل ۴: تعمیرات مسجد گوهرشاد به روایت کتیبه‌ها و اسناد موجود	۳۷
مقدمه	۱	۴-۱- تاریخچه تعمیرات در مسجد گوهرشاد	۳۹
فصل ۱: معرفی بانی بنا و دیگر آثار وی	۷	۴-۱-۱- کتیبه‌های اصیل بنا	۳۹
مهد علیا گوهرشاد آغا	۹	۴-۱-۲- تعمیرات دوران صفوی و کتیبه‌های مربوط به آنها	۴۲
۱- مسجد جامع مهد علیا گوهرشاد در هرات	۱۱	۴-۱-۳- مرمت‌های دوره‌ی افشاری و کتیبه‌های مربوط به آن	۴۶
۲- مدرسه و خانقاه مهد علیا گوهرشاد در هرات	۱۱	۴-۱-۴- مرمت‌های زمان تولیت خاندان طاهری	۴۶
۳- مسجد جامع مهد علیا گوهرشاد در مشهد	۱۲	۴-۱-۵- تجدید بنای گنبد مسجد و مرمت اساسی ایوان مقصوره	۵۰
فصل ۲: معرفی مسجد گوهرشاد	۱۷	۴-۱-۶- تعمیرات و تغییرات در زمان تولیت سازمان اوقاف	۵۲
۲-۱- مسجد گوهرشاد	۱۹	۴-۱-۷- تعمیرات و تغییرات مسجد گوهرشاد در دوران انقلاب اسلامی	۵۹
۲-۲- جایگاه مسجد گوهرشاد در متون	۱۹	۴-۲- تغییرات در دیگر ارکان مسجد گوهرشاد	۶۳
۲-۳- تاریخ بنای مسجد گوهرشاد	۲۱	۴-۲-۱- شبستان‌های مسجد گوهرشاد	۶۳
۲-۴- مشخصات ساختاری و کالبدی مسجد جامع گوهرشاد	۲۲	۴-۲-۲- مسجد بیوه‌زن (پیرزن)	۶۵
۲-۵- وقف نامه‌ی مسجد گوهرشاد	۲۴	۴-۲-۳- درهای مسجد	۶۷
فصل ۳: اداره امور مسجد گوهرشاد	۲۵	۴-۲-۴- منبرهای مسجد گوهرشاد	۶۷
۳-۱- نشان مصدري حفاظ مسجد	۲۸	۴-۲-۵- شاخص قبله‌ی مسجد	۷۰
۳-۲- تولیت مسجد در دوران صفوی	۲۹	۴-۳- دیگر بنیه‌ی گوهرشاد در مجاورت مسجد	۷۰
۳-۳- تولیت مسجد در دوران افشاری	۳۰	جدول تاریخ‌های موجود در مسجد جامع گوهرشاد و علل وجودی هر یک	۷۲
۳-۴- تولیت مسجد در دوران قاجاری	۳۰	فصل ۵: وضعیت کنونی تزئینات مسجد گوهرشاد	۷۵
۳-۵- تولیت مسجد در دوران پهلوی	۳۱	۵-۱- ادامه تغییرات و تصرف‌ها در تزئینات مسجد	۷۷
۳-۶- تولیت مسجد در دوران انقلاب اسلامی	۳۴	۵-۲- برنامه‌ی تعمیرات مسجد گوهرشاد	۸۳
		۵-۲-۱- ایوان جبهه‌ی شمالی متصل به حرم	۸۳
		۵-۳- وضعیت تزئینات موجود در ارکان مسجد گوهرشاد	۸۶

۸۶	۵-۳-۱- ایوان مقصوره
۱۰۱	۵-۳-۲- تزئینات مناره‌ها
۱۰۵	۵-۳-۳- تزئینات نمای صحن حیاط مسجد
۱۰۸	۵-۳-۴- تزئینات غرفه های مسجد
۱۱۳	۵-۳-۵- وضعیت شبستان‌های مسجد
۱۱۶	۵-۳-۶- شبستان‌های شرقی و غربی ایوان دارالسیاده
۱۱۶	۵-۳-۷- شبستان‌های شمالی و جنوبی ایوان شرقی
۱۱۷	۵-۳-۸- کتیبه‌ی زیر قرنیز لبه‌ی بام
۱۱۷	۵-۳-۹- ایوان دارالسیاده
۱۲۰	۵-۳-۱۰- تزئینات داخل ایوان دارالسیاده
۱۲۲	۵-۳-۱۱- ایوان‌های شرقی و غربی
۱۲۹	۵-۳-۱۲- گنبد مسجد
۱۳۰	۵-۴- نتیجه بحث
۱۳۴	منابع و مأخذ
۱۳۵	نمایه

رابرت هیلن برنر در معرفی بناهای مجموعه‌ی «شاه زنده» توصیفی دارد که می‌تواند در این مورد کمک شایانی باشد. وی می‌گوید: «در بنای شاه زنده - گورستانی که به نظر می‌رسد بیشتر برای شاه‌دخت‌های تیموری ساخته شده است - آرامگاه‌ها به طور اتفاقی به صورت مجزا قرار نگرفته‌اند؛ بلکه هماهنگ با بقیه‌ی قسمت‌ها هستند و راهی تشریفاتی را به جانب مقبره شاه زنده می‌نمایند. پلکانی شکوهمند و طولانی، فضای مناسبی است برای القای حس انتظار و این اطمینان را به وجود می‌آورد که زائران از ابتدا در مسیری مطلوب به جانب این مقبره روان می‌شوند. این نشانی است بر آن که معماران تیموری تا چه اندازه بزرگ می‌اندیشیدند و فضای کاری را به غایت به کار می‌گرفتند. به نظر می‌رسد تمام این محل را عمداً به شکل نگارخانه‌ای روباز که آخرین فنون تزئینی را نشان دهد، طراحی کرده‌اند». (هیلن برنر، ۱۳۸۶: ۲۱۷)

در کتاب «معماری و تزئینات اسلامی» می‌خوانیم: «وقتی به تصاویر آثار معماری اسلامی، که پس از قرن یازدهم میلادی از آسیای مرکزی گرفته تا آناتولی ایجاد شده، نگاه کنیم، ابهامی عجیب ایجاد می‌شود که می‌توان آن را با تأثیر کتاب‌ها یا فیلم‌هایی که ده بیست سال قبل تهیه شده بود و اگر با عینک خاص به آن‌ها نگریسته می‌شد، تأثیری متفاوت بر جای می‌گذاشت، مقایسه کرد (هیل و گرابر، ۱۳۷۵: ۱۱۴-۱۱۳). حقیقت این ویژگی که این نویسندگان را به این دوگانگی رسانیده است، در ذات معماری ایران اسلامی نهفته است. از یاد نبریم که یکی از اصول اولیه معماری ایرانی پرهیز از بیهودگی است. از این رو، وجود هر نوع عنصر کالبدی یا تزئینی در یک بنای ایرانی اسلامی، هدف و غایتی را دنبال می‌کند که شاید برای همگان قابل درک نباشد. لذا بدون احاطه به فرهنگ و هنر سنتی ایران نمی‌توان درک صحیحی از این دوگانگی داشت؛ چرا که تزئینات معماری افزون بر کارکردهای تزئینی که بیشتر

مقدمه

اصولاً کارایی یک طرح معماری را می‌توان با دو مقیاس اندازه گرفت؛ مقیاس اول جنبه‌ی عملی کار معماری است. در این حالت، حاصل کار معمار، بنا‌ی است که در آن عملکردهای تعیین شده اجرا می‌شود. ابعاد، جهت، اجزا و مواد و مصالح از مهم‌ترین سازه‌های کاربردی این جنبه از معماری محسوب می‌گردد. مقیاس دوم به توانایی بنا و برنامه‌های تزئینی آن در رساندن اندیشه‌ای معین به طور پوشیده یا به گونه‌ای صریح ارتباط دارد. در این صورت، تزئینات معماری بیشتر معطوف به جنبه‌های زیبایی‌شناسانه و نشانه‌های سمبلیک و رمزآلود است که تلویحاً به عنوان وسیله‌ی بیان اندیشه به کار گرفته می‌شود. این همان جنبه‌ی هنری معماری است. معمار در این جنبه از کار خود، با اتکا به مبانی هنرهای تجسمی، همانند یک نقاش که از رنگ، بافت و فرم در آفرینش اثر خود کمک می‌گیرد، با استفاده از خطوط، سطوح، حجم‌های هندسی و ترکیب و تلاقی آن‌ها با یکدیگر و مواد و مصالح، احجامی می‌سازد که از تناسب و توازن، پایداری و بالاخره زیبایی برخوردار باشد.

مستشرقین به این جنبه‌ی آن‌ها توجه نموده‌اند، دارای رموز و معانی سمبلیک بسیاری نیز هستند که وجود آن‌ها را به خوبی توجیه می‌نماید.

به عقیده‌ی ابن خلدون سلسله‌های قدرتمند، ابنیه بزرگ و آثار رفیعی بر پا ساخته‌اند که اندازه آن آثار متناسب با قدرت آن سلسله‌ها است (گلمبگ و ویلبر، ۱۳۷۴: ۶۸-۶۷). شاید تخریب بنایی توسط تیمور به این علت که به اندازه کافی بلند نبوده است را مثالی برای این گفته/ابن خلدون بتوان ذکر کرد.

«در زمان حکومت تیموریان، معماری از نظر عظمت و شکوه و از جهت غنای تزئینات به اوج و شکوفایی بی‌سابقه دست یافت» (شراتو و گروبه، ۱۳۷۶: ۵۶). مطالعه معماری تیموری این نکته را به ذهن متبادر می‌سازد که شاید مهم‌ترین جنبه‌ی معماری تیموری، اشتیاق ابلاغ عظمت و بزرگی بانی بنا به مخاطب بوده است. این اشتیاق نخست، خواهان خلق زیبایی نبوده، بلکه آن نوع جلال و شکوه‌مندی را می‌خواسته که قدرت سلسله را منعکس سازد. این موضوع را در انگیزه‌های تیمور در ساخت مسجد جامع تیمور در سمرقند می‌توان مشاهده کرد. در این باره آمده است: «تیمور پس از بازگشت از یک سفر پیروزمندانه در هندوستان فرمان داد تا مسجد جمعه‌ی جدیدی در پایتخت بسازند. ... [وی] یکی از عظیم‌ترین بناهایی که تا آن موقع در عالم اسلام ساخته شده بود را بنیان نهاد». (هیل و گرابر، ۱۳۷۵: ۳۴۵)

«حمد بن عربشاه و فصیحی هر دو خشم تیمور را هنگامی که دریافت مدرسه‌ی سرای ملک خاتون از قسمت مقدم مسجد جامع بلندتر ساخته‌شده، را شرح داده‌اند» (گلمبگ و ویلبر، ۱۳۷۴: ۲۷۶). درباره‌ی این مسجد، شرف‌الدین علی یزدی نوشته: «جهانگیر را به شهر کش برده و در آنجا به خاک سپردند و یک بنای بسیار رفیع و جالب بر پا ساختند». گلاویخو نیز نقل نموده است که «تیمور در سر راهش به سمرقند وارد کش شده و از ظاهر نمازخانه ناخرسند شده و ابراز نموده است که

سردر ورودی آن کوتاه است». در جایی دیگر از قول نظام‌الدین شامی بیان شده است: «آن بنای عالی و ایوانش از ۷ فرسخ (۴۲ کیلومتر) دورتر دیده‌می‌شود» (همان: ۲۷۹). در خصوص بنای مجتمع ساختمانی گوهرشاد در هرات نیز اقوال زیادی نقل شده است که به توصیف عظمت، بزرگی و رفعت این بنا می‌پردازند.

هرچند که گالینا آ. پوگانچنکو معتقد است بناهای عظیم تیموری بیش از آن که مبین قدرت استبداد باشند، بیان‌کننده‌ی قدرت اندیشه‌ی خلاق انسانی هستند؛ لذا گیرایی و جلب نظر آن‌ها بیش از آن که ناشی از ابعادشان باشد، ناشی از تلفیق حجم‌ها، هماهنگی کل و اجزا و وضوح خطوط و پلان‌های آن‌هاست. وی می‌گوید: «این بناها با ترکیبشان (تضاد و تعادل حجم‌ها، یکپارچگی اشکال، دقیق بودن خطوط، غنای تزئینات و چندرنگی) گواه پیروزی و اراده‌ی خلاق بر ماده‌ی بی‌حرکت هستند». (آ. پوگانچنکو، ۱۳۸۷: ۱۰۹)

باید اشاره کنیم که در معماری تنها عظمت و بزرگی بنا باعث بزرگی شأن بانی نبوده است، بلکه به‌کارگیری نوع و سطح تزئینات، مرغوبیت مواد و مصالح و نیز هماهنگی و تعادل هماهنگ بین اجزای بنا هم می‌توانند نشانه‌ی بزرگی شأن مقام بانی باشند. این که سراسر یک بنا را با کاشی‌های الوان معرق نفیس بپوشانند و یا این که برای ساخت یک محراب بزرگ از سنگ مرمر یکپارچه استفاده نمایند و یا ظرافت بیش از حد انتظار را در نقاشی‌ها و کاشی‌کاری‌ها فرمان دهند نیز نشان می‌دهد که این امور رابطه‌ی مستقیم با قدرت و ثروت بانی بنا دارد که با هنرمندی «معماری هوشمند و خلاق» عجین شده است. تمجید و تعریف هنرشناسان و معماران، از بنای مدرسه‌ی غیائیه خرگرد که تبلور اندیشه و ذوق خلاق معمار آن (قوام‌الدین شیرازی) است، نه به خاطر عظمت و بزرگی آن، که به واسطه‌ی تعادل هماهنگ تزئینات پرفروغ و توازن فوق‌العاده در اجزای آن است. در مسجد جامع گوهرشاد ساخته دیگری از استاد قوام‌الدین شیرازی که بررسی تزئینات آن در این

کتاب صورت می‌گیرد هردو جنبه فوق‌الذکر به نحوی آشکار قابل مشاهده است. در «مطلع السعدین» آمده: «مهد علیا گوهرشاد آغا مسجد جامعی در جوار قبه حضرت امام علیه الصلوة والسلام بنا نهاده بود در غایت تکلف و تزئین. در این ایام نزدیک به اتمام رسید و آن عمارت با لطافت در نظر خاقان سعید به غایت مستحسن نمود (سمرقندی، ۱۳۸۳: ۲۶۱). ایوان مقصوره رفیع، مناره‌های برج‌مانند و متوازن، خود گنبدی سر به فلک کشیده و ظرافت‌های مثال‌زدنی کاشی‌های معرق و به خصوص غوغای رنگ با ترکیبات بسیار چشم‌نواز آن، افزون بر قدرت اندیشه معماری زبردست، بر ثروت و بزرگی بانی آن نیز دلالت می‌نماید.

مسجد گوهرشاد مشهد از نظر مکانی در محلی قرار گرفته که ویژگی‌های نهفته در معماری آن چالش‌های بزرگی را خنثی نموده است. مجاورت این بنا با بارگاه ملکوتی اما هشتم شیعیان که با وجود حکومت سنی مذهب حنفی در آن برهه از زمان، جایگاه رفیعی در میان مردم داشت و حتی شاه‌رخ تیموری و بزرگان دربارش به دیده احترام بدو می‌نگریستند، به یقین برای قوم‌الدین معمار معماری بزرگی را مطرح می‌نمود. از طرفی گوهرشاد ملکه وقت به عنوان بانی مسجد و بر عادت جاری و رسم باقی زمان، خواهان مسجدی بود تا از حیث رفعت و عظمت با دیگر بناهای شاهوار زمان برابری نموده و به قول معروف سر به اوج فلک برکشد. از طرفی قوم‌الدین به عنوان یک معمار و معتقد به جایگاه رفیع امام در نزد مردم مسلمان و به خصوص مردم شیعه مشهد، نمی‌توانست بنیان بنایی را پایه‌گذاری نماید که مسلط بر بقعه مبارکه امام بوده و این روضه منوره را تحت‌الشعاع زیبایی و عظمت خود قرار دهد. در رفع این چالش قوم‌الدین تمهیدی اندیشید که تا به امروز مورد توافق و تحسین معماران و هنرشناسان است.

ابتدا بنا به نحوی طراحی و ساخته شد که هویتی مستقل از بناهای حرم مطهر نداشته و به عنوان بخشی از این مجموعه به حساب آید. لذا ملاحظه می‌شود که

برخلاف سنت جاری زمان، این مسجد سردر ورودی نداشته و از جانب شمال شرقی با یک بنای راهرو مانند به نام «دار السیاده» به مجموعه بناهای حرم متصل شده و جزئی از بناهای پیرامونی آن به حساب می‌آید. از طرفی جایابی آن به نحوی انتخاب می‌شود که محور قبله حرم مطهر را سد نکند. از این رو، بنا در جبهه راست محور قبله قرار گرفته تا نمازگزاران آن پشت به مرقد شریف امام نداشته باشند. برخلاف گریو بلند گنبد حرم مطهر که رفعت و بلندی را تبلیغ می‌کند، گنبد مسجد گریو بلندی نداشته و با وجود بلندتر بودن ارتفاع آن نسبت به گنبد بقعه مطهر، خفته و متواضع به نظر می‌آید. این تواضع و فروتنی وقتی بیشتر به چشم می‌آید که ناظر از نقطه‌ای بیرون از مجموعه به آن‌ها بنگرد. بنابراین در چشم‌اندازهای مختلف از سطح شهر، هرگز تسلط و چیرگی مسجد بر حرم مطهر به چشم نمی‌آید.

هدف از تألیف این اثر، معرفی تزئینات مسجد جامع گوهرشاد بزرگ‌ترین بنای مذهبی است که از دوران شاه‌رخ تاکنون با وجود بسیاری از ناملازمات پاییده، و چون غنیمتی گران‌بها برای نسل ما به ارث رسیده است. شرح تزئینات این بنا که حاصل هنرنمایی یکی از بزرگ‌تری معماران عصر تیموری به شمار می‌آید، به عنوان میانی‌ترین‌گری در معماری ایرانی اسلامی، از جایگاه والایی برخوردار است؛ چرا که این بنا با وجود مصائب فراوان به یمن مجاورت با مرقد مطهر علی بن موسی‌الرضا، به خوبی حفظ و حراست شده و شالوده و ارکان اصلی آن بدون کمترین تغییر به ما رسیده است. هرچند که تزئینات اصیل آن در گذر زمان مرتب تجدید و تعمیر شده است و در این تجدیدها برخی تزئینات به عمد و گروهی به سهو و بر اثر بی‌خردی و بی‌خبری، با تزئینات دیگر جایگزین شده‌اند، اما کلیت بنا چونان زمان احداث حفظ و صیانت شده است. این موضوع وقتی بیشتر اهمیت پیدا می‌کند که می‌دانیم بسیاری از بناهای استاد قوم‌الدین شیرازی که در هرات و اطراف آن ساخته شده بود به کلی نابود شده و خرابه‌های به جا مانده از آن‌ها خالی از هر نوع تزئین است. تنها آخرین

ساخته استاد که در خاف خراسان استوار مانده نیز از حضور تزئینات پرفروغش در پیکره خود بی‌بهره مانده و متأسفانه احیای برخی از تزئینات آن غیرممکن است. این تزئینات از جهتی دیگر نیز برای ما بسیار بااهمیت است؛ چرا که بسیاری از مستشرقین و نیز اساتید فن و معماران برجسته کشور عزیزمان معتقدند که *قوام‌الدین* در معماری تیموری دارای سبک شخصی خود بوده است.^۱ از این رو، تزئینات به کار گرفته شده توسط وی را جدای از تزئینات موجود در بناهای تیموری سمرقند دسته‌بندی نموده و آن‌ها را تزئیناتی می‌دانیم که نسبت به تزئینات سمرقند که حاصل نوعی التقاط است، دارای مبانی ایرانی هستند.

ثبت داشته‌های تزئینی مسجد گوهرشاد و توصیف آنچه در زمان حال، این مجموعه را شکل می‌دهد و نیز ارتباط این مسجد از حیث کالبدی با سایر فضاهای اطراف خود که نسبت به گذشته نه چندان دور تغییرات بزرگی را به خود دیده است، از اهداف دیگر این اثر به شمار می‌رود. متأسفانه اگر افزون بر کتیبه‌ها، توصیف تزئینات مسجد در آثار نوشتاری گذشتگان ثبت و ضبط می‌گردید، امروز شاهد این همه سردرگمی نبودیم و برای رسیدن به طرح‌های اصیل زمان ساخت دچار آشفتگی و بیچارگی نمی‌شدیم. اما متأسفانه نویسندگان گذشته کمتر به توصیف تزئینات بناها می‌پرداخته‌اند و از چگونگی ساخت و پرداخت آن‌ها و این که چه کسانی در این هنرنمایی‌ها سهیم بوده‌اند کمتر صحبت به میان آورده‌اند. اگر *صنیع‌الدوله* در اثر نفیس خود «مطلع الشمس» همانند ثبت ابعاد کالبدی بنا و توضیح کتیبه‌های آن و محل هر یک، به ثبت تزئینات و نوع فن و جای به‌کارگیری آن‌ها می‌پرداخت، به یقین امروزه برای ما اطلاعاتی بس گران‌مایه به جای گذاشته بود. به هر روی در پایان کتاب به توصیف تزئینات موجود بنا پرداخته شده و تصاویری از آنچه امروز بر پیکره بنا نشست است ارائه می‌گردد. باشد که در آینده مورد استفاده اهل فن قرار گیرد.

۱. برای مطالعه بیشتر مراجعه شود به: معماری تیموری در ایران و توران. لیزا گلمبگ و دونالد ویلبر.

در تألیف این اثر، ابتدا کتب و مقالاتی که به نحوی در موضوع تحقیق، مطالبی را ارائه نموده بودند مطالعه شد؛ از این رو، در تدوین مطالب تاریخی، مرتب به آن‌ها مراجعه شده و برخی مطالب آن‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. در این بین مطالعات مهندسین و کارشناسان میراث فرهنگی خراسان راجع به بنای مسجد گوهرشاد و به ویژه برداشت‌های دقیق از بنا، به وسیله‌ی آنان که منجر به ترسیم طرح‌های پلان و نماهای مختلف گردیده است و همچنین مطالعات جناب آقای مهندس دانش‌دوست که سال‌های متمادی در ارکان این مسجد مطالعات دقیقی نموده‌اند، بسیار راه‌گشا بودند. کتاب تازه انتشاریافته‌ی «مسجد و موقوفات گوهرشاد» اثر محققانه و بسیار نفیس دوست و هم‌نام عزیزم جناب آقای «سید مهدی سیدی»، کمک بسیار بزرگی در شناخت پیشینه‌ی مسجد گوهرشاد و سرگذشت تاریخی آن در طول زمان نمود؛ به ویژه مطالعه دقیق وی و همکاران محترمشان درباره‌ی وقف‌نامه‌ی مسجد گوهرشاد خاتون که توانست کمک بزرگی باشد. کتاب «مطلع الشمس تاریخ ارض اقدس و مشهد مقدس» اثر گران‌سنگ *صنیع‌الدوله* که بسیاری از کتیبه‌های مسجد را در دوران قاجار خوانده و ثبت نموده‌اند و نیز کتاب‌های شمس‌الشمس یا «تاریخ آستان قدس رضوی» نوشته «احتشام کاویانی» و «تاریخ آستان قدس رضوی» اثر «عزیزالله عطاردی» که وقایع مختلف در سازمان آستان قدس رضوی را ثبت و ضبط نموده‌اند، در پیگیری وقایع کمک نمودند. اسناد موجود در مرکز اسناد کتابخانه‌ی مرکزی آستان قدس رضوی نیز مورد مطالعه قرار گرفت و بسیاری از وقایع که در مطالعه این بنا تأثیرگذار بودند مورد بهره‌برداری واقع شد.

پس از مطالعات تاریخی که به صورت کتابخانه‌ای به انجام رسید، بنای مسجد به صورت حضوری و مکرر مورد بازدید قرار گرفته و جزئیات تزئینات مختلف بنا با وسواس زیاد مطالعه گردید. مرمت‌های انجام‌شده در این مسجد، محل و زمان وقوع

هر یک و نیز علت این تعمیرات به تفصیل بررسی شد، تا تزئینات اصیل بنا از مرمت‌ها تمیز داده شود. شوربختانه در بسیاری از قسمت‌ها، هم طراحی مورد تجاوز قرار گرفته و هم مواد و مصالح و حتی شیوه‌ی تزئین تغییر کرده است. در برخی موارد طرح‌ها به صورت اولیه باقی مانده اما کار تزئینی به کلی تجدید شده است. کتیبه‌ها در بسیاری از نماها به عمد تغییر یافته و یا به جای تزئینات قبلی به کار گرفته شده‌اند. از این رو با مطالعه‌ی دقیق کتیبه‌ها به ویژه آن‌هایی که حاوی ماده‌تاریخ هستند توانستیم به زمان مرمت و علت آن و حتی مقدار و نوع آن پی ببریم که در متن حاضر سعی فراوان شده تا این موارد مشخص و توضیح لازم در خصوص هر یک داده شود. نتایج مشاهدات در محل با جزئیات ثبت و ضبط گردید. بسیار مصر بودم تا از تمامی نماهای مورد مطالعه چه در داخل و چه در بیرون بنای مسجد در سال جاری عکاسی کنم تا داشته‌های این بنا در سال جاری ثبت و ضبط شود، اما متأسفانه این کار میسر نشد و با وجود تلاش فراوان و نوشتن درخواست‌های مکرر به مسئولین آستان قدس جهت اجازه‌ی عکاسی، این کار دست نداد و مسئولین بدون ابراز هیچ بهانه‌ای از انجام آن مانع شدند. بنابراین از تصاویری که در سال‌های ۱۳۷۶ و ۱۳۷۷ (هش) خود شخصاً از بنا تهیه نموده بودم، استفاده کردم که چندان رضایت‌بخش نبود. تعدادی از عکس‌ها نیز از روابط عمومی آستان قدس گرفته شد که عکاسان این سازمان آن‌ها را برای امور تبلیغاتی، تهیه نموده بودند. برخی دیگر نیز با استفاده از دوربین تلفن همراه گرفته شدند که عموماً قابل استفاده نیستند. تعداد اندکی از تصاویر نیز از مرکز اسناد کتابخانه‌ی مرکزی آستان قدس در قبال پرداخت وجه به دست آمد. عکس‌های قابل استفاده‌ی دیگری هم در این مرکز بود که به بهانه‌ی این که خود در حال نوشتن کتابی هستند، از فروش کپی آن شانه خالی کردند. حضور در طبقه‌ی دوم مسجد گوهرشاد به جهت دیدن کاشی‌های موجود از

نزدیک نیز میسر نشد. به یقین اگر این موانع نبود، کار بهتر و عالمانه‌تر به انجام می‌رسید. امید است که روزی چنین شود.

به هر روی، پس از انجام این مقدمات، تدوین کتاب مورد نظر بدین گونه که ملاحظه می‌شود تهیه و تنظیم شد. پرواضح است که به دو علت این اثر خالی از اشکال نیست: اول آن که نقصان بضاعت علمی این جانب شاید بسیاری از موارد را درک نکرده و لذا نسبت به آن‌ها ساکت مانده است. دیگر آن که تجزیه و تحلیل آثار باقی‌مانده در این بنا، به علت فراوانی و تنوع زیاد عملاً در مجال اندکی که در اختیار داشتم نمی‌گنجید و بنابراین می‌باید محققین و اندیشمندان بزرگوار هم‌وطن در فرصت‌های پیش رو گام‌های بلندتری را بردارند.

در پایان بر خود لازم می‌دانم تا از عموم کسانی که در این کار به نحوی یاری‌ام دادند تشکر و قدردانی کنم. از همسر که همواره یار و مددکار من بوده و با فداکاری محیط امنی را فراهم نمود تا بتوانم با فراغ بال به امور مربوطه بپردازم، سپاسگزارم. ایشان در مطالعه مطالب نوشته‌شده و ویرایش و اصلاح آن‌ها همت والایی از خود به خرج داده‌اند. از متصدیان مرکز اسناد کتابخانه‌ی مرکزی آستان قدس رضوی برای در اختیار قرار دادن اسناد و کپی برخی عکس‌های تحت اختیار، قدردانی و تشکر می‌نمایم. از سرکار خانم عذر/ یوسفی در موزه‌ی فرش آستان قدس رضوی که در استفاده از کتب موجود در کتابخانه‌ی آستان قدس، از هیچ‌گونه همکاری دریغ نورزیدند، سپاسگزارم. از مسئولین روابط عمومی آستان قدس رضوی به‌ویژه از عکاس محترم این سازمان سرکار خانم سیدی که با رویی گشاده عکس‌های مورد تقاضا را در اختیارم قرار دادند، سپاسگزارم. نیز لازم می‌دانم از سرکار خانم مزگان بابایی و همکارانشان در میراث فرهنگی خراسان رضوی سپاسگزاری نمایم. همکاری جناب آقای مهندس یعقوب دانش‌دوست و پاسخ‌گویی تلفن‌های این جانب که گاه و بیگاه انجام می‌گرفت، ستودنی است. از آقای سید مهدی سیدی به دلیل همراهی

صمیمانه‌شان تشکر می‌نمایم. زحمات و همراهی اعضای محترم شورای پژوهشی دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز و انتشارات این دانشگاه نیز قابل تقدیر است. در پایان نهایت سپاس و تشکر خویش را نثار پدر عزیزم می‌کنم که از کودکی مشوق و راهنمایم بوده و از هیچ کوششی دریغ نورزیدند و از خدای منان می‌خواهم که: ربّ زدنی علما.

سید علی‌اکبر سیدی

شیراز - تابستان ۱۳۹۵

www.ketab.ir